

Т. Темирбаев^{1*}, А. Темирбаева², А. Рыскиева¹, Ә. Құранбек²

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЦИФРЛЫҚ КЕҢІСТІГІН ДЕРАДИКАЛИЗАЦИЯЛАУ: «ТӘҢІРШІЛ» ИНТЕРНЕТ ТОПТАРЫ

Жаңа технологиялардың дамуы күллі әлемге ауқымды өзгерістер әкелді. Цифрландырудың өндірістік үдерістермен бірге адамның күнделікті болмысына де ықпалы зор. Қазіргі заманның цифрлық ландшафты қармаған пайдаланушылар қатары да күн өткен сайын арта түсуде. Осы үдерістердің нәтижесінде адамдар әлемдік мәліметтер базасына қол жеткізіп, онлайн форматта оқуға, жер-жаһанның түкпір-түкпіріндегі адамдармен қарым-қатынас орнату мүмкіндігіне ие болды. Осылайша жаһандану шын мәнінде бүкіл адамзатты қамтыды. Алайда, оң шындықпен бірге келеңсіз фактілерді де алға тартатын орта екені де анықталып үлгерді. Интернет кеңістігі саяси, әлеуметтік, діни және т.б. сипаттағы түрлі манипуляциялардың қолайлы алаңына да айналды. Бүгінгі таңда елімізде һәм жаһанда болып жатқан оқиғалардың бәрі медиа кеңістікте көрініс тауып, әлемдік қоғамдастықтың әлеуметтік-психологиялық климатына әсер етеді. Прозелитизм, әлеуметтік желілердегі және әртүрлі медиаресурстардағы шақырулар да жаңа шындыққа айналды. Нәтижесінде, кейбір деструктив ұйымдар интернет кеңістігін қолдану арқылы қатарларын жаңа адепттермен толықтыруда. Осы орайда түрлі мақсатты топтарға арналған контенттің кең спектрі дайындалды. Осыған байланысты, мұндай тұрақсыздыққа қарсы іс-қимыл жасау қажеттілігі де туындады. Көптеген ел, соның ішінде Қазақстан да заңсыз контентті бұғаттау жөніндегі жоспарларды әзірлей бастады. Интернет кеңістігінде цифрлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттік қауіпсіздіктің негізгі бағыттарының біріне айналды. Бұл тұрғыда осы мақалада тәңіршіл қауымдастықтар мысалында Қазақстанның цифрлық кеңістігіндегі заңсыз әрекеттердің алдын алу, болдырмау және жолын кесу аспектілері қарастырылады.

Түйін сөздер: онлайн Тәңірі, желідегі профилактика, радикализмнің алдын алу, тәңіршіл қауымдастықтардың профилактикасы, радикал тәңіршілдік.

T. Temirbayev^{1*}, A. Temirbayeva², A. Ryskiyeva¹, A. Kuranbek²

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com

Deradicalization of Kazakhstan's digital space: Tengrian internet groups

The development of new technologies has made tremendous changes all over the world. Not only production processes are being digitalized, but also the daily life of a person. The digital landscape of modernity is embracing more and more users in the world. Thanks to these processes, people have access to global databases, the opportunity to study online, and establish contacts with new people around the world. Thus, globalization has embraced all of humanity. However, along with the positive realities, we also received negative facts. Thus, the Internet space has become a convenient platform for various kinds of manipulations: political, social, religious, etc. Today, everything that happens in the country and in the world resonates in the media space and affects the socio-psychological climate of the world community. Proselytism, appeals in social networks and on various media resources have also become a new reality. So, some destructive organizations are using the Internet space to recruit new adherents. To this end, a wide range of content has been prepared for different target groups. In this regard, it became necessary to create counter-actions against such destabilization. Many countries, including Kazakhstan, have begun to develop plans to block illegal content. Ensuring digital security in the Internet space has become one of the key areas of state security. In this regard, this article will consider aspects of prevention, prevention and suppression of illegal actions in the digital space of Kazakhstan on the example of Tengrian communities.

Key words: Tengri online, prevention online, prevention of radicalism, prevention of Tengri communities, radical Tengrianism.

Т. Темирбаев^{1*}, А. Темирбаева², А. Рыскиева¹, Ә. Құранбек²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: talgat.temirbayev@gmail.com

Дерадикализация цифрового пространства Казахстана: тенгрианские интернет-группы

Развитие новых технологий внесли колоссальные изменения во всем мире. Цифровизации подвергаются не только производственные процессы, но и повседневная жизнь человека. Цифровой ландшафт современности охватывает все больше пользователей в мире. Благодаря этим процессам у людей появился доступ к мировым базам данных, возможность обучения в онлайн-формате, установления контактов с новыми людьми по всему миру. Тем самым глобализация охватила все человечество. Однако, вместе с позитивными реалиями, мы получили и негативные факты. Так, интернет-пространство стало удобной площадкой для различного рода манипуляций: политических, социальных, религиозных и пр. Сегодня все то, что происходит в стране и в мире находит отклик в медиа пространстве и влияет на социально-психологический климат мирового сообщества. Прозелитизм, призывы в социальных сетях и на разных медиаресурсах также стали новой реальностью. Так, некоторые деструктивные организации используя интернет-пространство вербуют новых adeptов. С этой целью, был подготовлен широкий спектр контента для разных целевых групп. В этой связи возникла необходимость создания контрдействий против подобной дестабилизации. Многие страны, в том числе и Казахстан, стали разрабатывать планы по блокировке неправомерного контента. Обеспечение цифровой безопасности в интернет-пространстве стало одним из ключевых направлений государственной безопасности. В этой связи, в настоящей статье будут рассмотрены аспекты профилактики, предотвращения и пресечения неправомерных действий в цифровом пространстве Казахстана на примере тенгрианских сообществ.

Ключевые слова: Тенгри онлайн, профилактика в сети, предупреждение радикализма, профилактика тенгрианских сообществ, радикальное тенгрианство.

Кіріспе

10-8 мың жыл бұрын / б.з.д. VIII-VI мыңжылдықта көшпелі әлемдік өркениеттің құрамындағы тәңірлік локал өркениет болған. Оның тамыры мезолит дәуірінен бастау алады. Қазақстан аумағында сақталған үндір петроглифтері (б.з.д. III-I мыңж.) оның дәлелі бола алады. Мысалы, осындай петроглифтердің бірінде күнбасты Тәңірі мен айналасында құралдары бар адамдардың бейнесі таңбаланған. Мұндай құдайлар Жоғарғы Аспан Құдайы – Тәңірімен теңестірілген (Аязбеков, Аязбекова, 2021: 275). Бір қызығы, бұлардың мерзімінің барлығы өркениеттердің қалыптасу, мәдениеттер мен этностардың пайда болу кезеңінен басталады. Сан ғасырлық тарих шежіресі Тәңіршілдіктің түрлі кезеңдерді басынан өткергенімен, аман қалып, күні бүгінге дейін жойылмаған көрсетеді. Әрине, әлсіреу, құлдырау кезеңдері болды, бірақ бүгінде тәңіршілдік Қазақстанда ғана емес, Қырғызстан, Өзбекстан, Ресейдің Татарстан, Тыва, Саха мемлекеттері секілді өзге түрік елдерінде де бар деп айтуға болады.

Осы ретте академиялық ортада қазіргі тәңіршіл қауымдастықтар ғасырлар бойы

қалыптасқан дәстүрді жалғастырушылар деген дискурстың орнықпағанын атап өткен лазым. Зерттеушілердің пікірі екіге жарылады, біреулері үшін бұл дәстүрлі түрік руханиятын жандандыру әрекеті болса (Аюпов, 2012), ал өзгелеріне жасанды түрде пайда болған құрылым (Эксперты: Тенгрианство – не религия, 2020). Аталған мақаланың авторлары бұл сұраққа жауап табуға тырыспайды және осы бағыттың ізбасарлары өздерін сәйкестендіретін атауларды қолданады.

Біртұтас концептуал түсінік қалыптаспағандықтан, қазіргі тәңіршілдіктің ізбасарлары тәңіршілдікті дін, дүниетаным, ата-баба жолы (және т.б.) ретінде қабылдайды (Фатьянова, 2023). Қабылдаудың, пікірлердің, тәжірибелердің осындай алуан түрлілігі негізінде тәңіршіл топтар мен қауымдастықтар құрылуда. Көптеген тәңіршіл топтар сияқты олар да медиалану үдерістеріне белсенді қатысады, өзара іс-қимыл жасау және өз идеялары мен көзқарастарын тарату үшін әртүрлі алаңдарды, платформаларды пайдаланады (Алмұрзаева, 2021).

Жалпы, ғалымдар тәңіршілдікті біраздан зерттеп келеді (Безертинов, 2004). Әр уақытта түрік дүниесінің мәдениетін, дінін, өмір салтын зерттеу мақсатында экспедициялар

ұйымдастырылды. Алайда, тәңіршілдіктің із-басарлары арасында да, ғылыми ортада да тәңіршілдіктің біртұтас концептісі, біртұтас түсінігі қалыптасқан жоқ. Сөйтсе де түрік тектес халықтардың болмысындағы тәңіршілдіктің тамыры тереңде жатқанын тарихи деректер айғақтайтынын жоққа шығаруға болмайды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсат-міндеттері

Қазақстандық интернет-кеңістіктегі тәңіршіл топтардың белсенділігінің артуы COVID-19 пандемиясымен және соған орай енгізілген локдаунмен байланысты. Пандемия тұсында әлем халқының басым бөлігі үйлерінде қамалып қалды, осы себепті коммуникация іздеуде әлеуметтік желілерді көбірек қолданды. Қазақстандық тәңіршілдер әлеуметтік желілердегі жазбаларымен заңнаманы жиі бұзғанын атап көрсетуімізге болады. Осы тұрғыдан алғанда да таңдалған тақырыптың өзектілігі шүбәсіз, өйткені тәңіршілдердің заңсыз әрекеттерінің жолын кесуге, қоғамдық резонансқа қарамастан, олардың қызметі тоқтаған жоқ. Осы баптың міндеттері тәңіршіл топтардың интернет-кеңістіктегі қызметін қарастыру және олардың ерекшеліктерін анықтауға негіз бола алады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Аталған мақаланы дайындау үшін зерттеу жүргізудің барысында танымал интернет-желілерде жұмыс істеп тұрған тәңіршіл топтарды контент-талдау әдісі қолданылды. Авторлар 2022 жылдың қаңтар-желтоқсан айлары аралығында тәңіршіл қауымдастықтардың нарративтері мен риторикасын қарастырды. Сонымен бірге тәңіршілдікті зерттейтін қазақстандық ғалымдармен сараптамалық сұхбат жүргізілді. Сұхбат алу барысында ғалымдардың аты-жөні көрсетілмеді. Халықаралық этикалық нормаларды сақтау мақсатында сарапшылардың деректері жарияланбайды.

Негізгі бөлім

1. Адам және цифрлық дәуір

Біріккен Ұлттар Ұйымы интернетке қол жетімділікті «адамның негізгі құқығы» деп анықтады, сондықтан біздің заманымыздың ең маңызды жаңалығы болып табылатын интернетке бүкіл адамның теңдей қолы жетімді болуына

барлық жаһандық күш-жігер жұмсалып отыр. Digital 2023 жаһандық шолуына сәйкес, әлемде адамдардың үштен екісі (67,1%) ұялы телефондарды пайдаланады. 2023 жылдың басында интернет-аудитория саны 5 млрд-қа жуық пайдаланушыны құрады. Интернетті әлем халқының 60%-дан астамы пайдаланады деп айтуға болады. Сонымен қатар, әлемде 4,5 миллиардтан астам әлеуметтік желі қолданушылары бар. Әлемдік рейтингке сәйкес, WhatsApp, Instagram, Facebook және алтыншы орында TikTok желі қолданушылар арасында ең танымал әлеуметтік желілер.

Әлемдік зерттеу көрсеткендей, жаһан жұрты 2023 жылы шамамен 13 триллион сағатын онлайн режимде өткізеді. Әлеуметтік желілерді пайдаланушылар күніне орта есеппен 2 сағат 27 минутын желіге жұмсайтындығына байланысты, бұл платформалар біз онлайн өткізетін барлық уақыттың ауқымды үлесін, нақтылап көрсетсек – 35%-ын құрайды. Шынында да, COVID19 пандемиясының басында, осыған байланысты кейбір елдерде төтенше жағдай мен локдаун басталған кезде әлемнің интернетке қаншалықты тәуелді болғаны туралы көбірек айтыла бастады. Кейінгі екі жыл ішінде пандемияға қатысты шектеулердің үнемі енгізіліп және алынып тасталып отыруына қарамастан адамдар интернетке қосылған құрылғыларды қолдануға бұрынғыдан да көп уақыт жұмсай бастады. Сарапшылар биыл әлеуметтік желілерді пайдаланушылар саны әлем халқының 60%-дан астамына жетеді деп шамалайды. 2023 жылы жаһан жұрты әлеуметтік желілерде 4 трлн сағаттан астам уақыт өткізеді деп болжануда.

Интернетке «қосылмаған» адамдар саны алғаш рет 3 миллиардтан аз. Бұл цифрлық технологияларға тең қол жеткізу жолындағы маңызды кезеңді білдіреді. Ендігі жерде интернетке қосылған құрылғылар сән-салтанат емес, қажеттілік болып қалды. Сондай-ақ, интернет қолданушылар қосынының рекордтық өсуі және әлеуметтік желілерде коммерцияның таралуы байқалады (Дижитал Қазақстан, 2023). Сонымен бірге, әлемде 5G технологиясын енгізу, оның әсері мен салдары төңірегіндегі пікірталастар бір сәтке де тоқтамай, әлі де қызу жалғасып келеді.

2. Желідегі негатив: коммуникацияның жаңа нормасы ма?

Шынайы өмірдегі қарым-қатынас кезінде адам ақпаратты бейвербал түрде жеткізетіні белгілі, ал желіде сөйлескен кезде мәтін арқылы

ғана ойды жеткіземіз. Демек, дауыстың ырғағын, сөйлеу қарқынын, дене тілін және т.б. пайдаланбаймыз. Желідегі мәтіндік хабарламалар смайликтермен, суреттермен, мемдермен және өзге де медиа мазмұнмен сүйемелденеді. Цифрлық коммуникация көбіне бейтаныс адамдармен болады. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде тілдік агрессия көптеп кездеседі. Оғаш мінезқұлықты кез келген әлеуметтік желіден табуға болады. Демек, интернеттің таралуының жағымды жақтарымен бірге жағымсыз жақтары да қоса жүреді.

Негативтің артикуляциялары әртүрлі жолдармен көрінеді және бірқатар себептерге байланысты болуы мүмкін:

- салдардың бұлыңғырлығы, шынайы өмірдегі тілдік байланыс кезінде адаммен қарым-қатынастың нашарлау ықтималдығынсыз дауласу қиын, ал галамдық желіде сіз кез келген сәтте сұхбаттасушыны «қара тізімге» бұғаттау немесе қосу арқылы байланысты үзе аласыз;

- бір-бірін түсінбеушілік, желілердің барлық пайдаланушылары ойларын мәтін арқылы жеткізе алмайды, осыған байланысты түсініспеушілік туындайды. Ал, жанды қарым-қатынаста тілдік емес мінез-құлықтан байқауға болады, ал интернет кеңістігінде бәрі мәтінге жүктеледі;

- пікірталас жүргізе алмау, ойлардың дәлелді болуы, даулардың конструктивтілігі әрдайым цифрлық коммуникацияға тән бола бермейді, сондықтан көптеген диалог иррационал қарым-қатынасқа ауысады және көбінесе сөзбен қақтығыстарға-қорлауға әкеледі.

Әрине, интернет кеңістігінде саяси, діни және басқа идеялардың таралуы әуелден бар құбылыс. Желідегі прозелитизммен дәстүрлі және дәстүрлі емес, оның ішінде деструктив ұйымдардың өкілдері де айналысады (Решетняк, 2018).

Қазақстанда интернет-кеңістіктегі бейнорматив мәлімдемелердің жолын кесу мақсатында түрлі құралдар қолданылатынын атап өту маңызды. Мұндай шаралар нормативтік-құқықтық актілерді қабылдау бөлігінде де, әлеуметтік желілердегі аккаунттарды тікелей бұғаттау бөлігінде де қолданылады. Мәселен, 2017 жылдың тамыз айында «Киберқадағалау» жобасы іске қосылды, оны Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы мен Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігі (қазіргі – Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі) ұйымдастырды (Казахстан Тудей, 2017). Оның мәні мынада, мемлекеттік орган-

дардың қызметкерлері күмәнді контенті бар сайттарды анықтап, оларға сілтемелерді сайттың арнайы бөлімінде орналастырады. Оған уәкілетті қызметкерлер сараптама жүргізіп, заңсыз контент анықталған жағдайда аккаунт бұғатталады.

Биыл қаңтар айында қоғамдық орындарда балағат сөздерге тыйым салатын заңнамалық түзетулер қабылданып, наурыз айынан бастап қолданыла бастады. Жаза ретінде айыппұл қарастырылған. Қазақстандық заңгер Талғат Есімов атап өткендей, виртуал әлем де қоғамдық орын болып саналады (Адилбекова, 2023).

Бұдан басқа, әлеуметтік желілердегі аккаунттар беттерінде дінге қатысты заңсыз мәлімдемелер Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитетінде дінтану сараптамасынан өтеді. Сараптама нәтижелері бойынша аккаунттар бұғатталады, ал әкімшілік немесе қылмыстық құқықбұзушылық белгілері анықталған жағдайда материалдар сот органдарына беріледі.

Жалпы, жоғарыда атап көрсетілген жайттардан аңғарғанымыздай, елімізде интернет-кеңістіктегі нормаға сай келмейтін әрекеттердің алдын алу, жолын кесу және қоғамда қолайлы әлеуметтік-психологиялық тұрақтылық орнату тұрғысында барынша іс-шаралар қолға алынуда.

3. Желідегі қауіпсіздік, қоғамдағы тұрақтылық

Әлемдегі исламофобияның күрт өсуімен исламға қатысты әлемдік дискурстар өзгерді. Жеккөрушілік риторикасы бірте-бірте күнделікті кеңістіктен бұқаралық ақпарат құралдарына, интернет кеңістігіне, содан кейін саясаткерлердің, қоғамдық қозғалыстар жетекшілерінің және т.б. тақырыптарына ауыса бастады (Кикимбаев, Камарова, Малғараева, 2022). Діни негіздегі қақтығыстар мезгіл-мезгіл пайда болып, шиеленіс пен ксенофобия күшейді. Осы шиеленісті пайдаланып лаңкестік қозғалыстар, тіпті діни мемлекеттер ұйымдастырыла бастады. Ислам өкілдеріне қатысты резонанстық карикатуралар да салынып, ислам дүниесі ғана емес, бүкіл әлемді шулатты. Күрес, кек және діни экстремизм әлемді жаулап алды (Решетняк, 2016).

COVID19 пандемиясы және 2020 жылы жаһанның көптеген елінде локдаунның енгізілуі әлемдік қауымдастық үшін жаңа соққы болды. Ауру үрейінен бөлек, көптеген адамнан психологиялық ауытқулар анықталды. Кейбір адамдар коммуникацияның жетіспеушілігінен әлеуметтік желілерде сөйлесе бастады. Онлайн

режимге көшу, оқшаулану кезінде комментарийлер санының ұлғаюуы мен коммуникациялардың диалогтық сипатының артуы байқалды. Бұрын пайдаланушы жаңалықтарды оқып отырса, енді бос уақыт көбейген сайын, ол өз пікірін білдіре отырып, тілдік қарым-қатынас үдерісіне белсенді қатыса бастады (Шмаков, 2020).

Қазақстандық тәңіршілдік өкілдері танымал әлеуметтік желілерде түрлі топтар мен қауымдастықтарға біріккен. Бұл топтар қоғамдық медиа кеңістікке белсенді қатысады. Қарапайым пайдаланушылар сияқты олар да интернет пен әлеуметтік желілерді қарым-қатынас, араласу және өз көзқарастарын, белсенді азаматтық ұстанымдарын тарату үшін пайдаланады.

Қазақстанда тәңіршіл интернет-қауымдастықтар шамамен 2015-2018 жылдар аралығында пайда бола бастады. Негізінен бұл сол кездегі танымал VKontakte және Facebook әлеуметтік желілері еді. Қазіргі кезде Қазақстанның ақпараттық кеңістігіндегі аталған қауымдастықтардың қызметі ақпараттық түсіндірмелердің көптеген түрімен ұсынылған. Мұнда жоғарыда аталған Facebook пен VKontakte-мен бірге YouTube, Twitter, TikTok, Instagram-да, WhatsApp, Messenger, Telegram мессенджерлері де бар.

Осы тұста кез келген басқа қоғамдық ортадағы сияқты, интернет кеңістігінде цифрлық ортаның өзіндік этикасы бар екенін атап көрсету маңызды.

Тәңіршіл топтар өз әрекеттерінің басында арғы тектері ұстанған дәстүрлі қазақ құндылықтарына, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлеріне аса көңіл бөлгені назар аудартады. Алайда, сарапшылардың пікірінше локдаун кезеңінде тәңіршілдер айтқан мәлімдемелерінің ерекшеліктері жеккөрушілік сарынға толы болды, нақтырақ тарқатсақ исламға қарсы ұрандарға артикуляцияны қолдану болды. Тәңіршіл топтар мен өзін сол топтармен байланыстыратын жекелеген белсенділердің әлеуметтік желілерінде Мұхаммед пайғамбарға карикатуралар, діни өшпенділік пен араздықты тудыратын түрлі ақпараттар жарияланды.

Исламға қарсы нарративтер тек цифрлық ортаға ғана тән болғандығын атап өтуге болады. Алайда, цифрлық орта біз өмір сүріп отырған өзге салалардан оқшауланбағанын түсіну маңызды. Офлайн режимінде болып жатқанның бәрі желіде қарқындырақ жүреді.

Тәңіршілдердің интернет-қызметінің негізгі аспектілерінің бірі Ұлы дала халықтарының тарихын, мәдениеті мен дүниетанымын зерделеу

жөніндегі халықаралық көптілді интернет-портал – <https://tengrism.kz/> болып табылады. Аталған сайтта тәңіршілдіктің ғылыми негіздемесіне, тәңіршілдікті жақтаушылардың қызметіне, іске асырылып жатқан жобаларға, ғалымдар мен өнер қайраткерлеріне байланысты ақпараттар орналастырылған. Маңызды жобалардың бірі түрік руна жазуларын тарату болып саналады, осыған байланысты «KAGANICA» Түрік жазуы орталығының жобасына қолдау көрсетіледі. Барлық тілек білдірушілерді әртүрлі форматта оқыту бойынша сабақтар жүйелі түрде өткізіледі және жасқа байланысты шектеулер қойылмайды. Бұл сайттың Ғылым – Құрмет тақтасы парақшасында көшпелі халықтар мен тәңіршілдіктің тарихы мен мәдениетін дамытуға үлес қосқан 20-дан астам тұлға туралы қысқаша мәлімет берілген. Олардың бәрі қазақ элитасының өкілдері – ғалымдар, өнер қайраткерлері, қоғам қайраткерлері және белсенділер. Сондай-ақ, сайттың ақпаратына сүйенсек «Тәңірі» спорт клубы жұмыс істейді, оған Спорттық атрибутика дүкені, Tengri Stadium (стадион), Тенгри-ада, «Tengri World Cup» халықаралық футбол турнирі, «Tengri Cup» футбол турнирі, экскурсиялар, жорықтар, көкке шығу кіреді. Бұл сайтта Instagram әлеуметтік желісіне сілтемелер бар (тенгризм.кз, 2023).

Сайтта алдағы перспективалар ретінде Алматы қаласында техникалық, тарихи және мәдени бағыттағы факультеттердің кең спектрі кіретін жоғары оқу орнын құру көрсетілген (Международный университет Тенгри, 2023). Сонымен қатар, сайт пайдаланушыларына Тәңіршілдік танысу қызметі ұсынылады, ол Тәңіршіл ерлер мен Тәңіршіл әйелдерге болашақта Ұлы Даланың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сай отбасын құру үшін жұп табуға мүмкіндік береді (Тенгри-анский сервис знакомств, 2023). Айта кету керек, бұл сайт Қазақстандағы тәңіршіл топтардың әртүрлі өкілдерін шоғырландыруға ұмтылады.

Орыс тілді кеңістік үшін Тәңірі халықаралық зерттеу қорының (ТӘҢХАЗРУК) сайты жұмыс істейтінін атап өту маңызды. Аталған қор Ресей Федерациясының заңнамасына сәйкес құрылған коммерциялық емес ұйым саналады. Бұл қорды құру идеясын философия ғылымының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің философия кафедрасының профессоры болған, тәңіршілдік бойынша жетекші қазақ маманы марқұм Аюпов Нұрмағамбет Глаждынұлы ұсынған болатын. Қор қызметінің негізгі міндеті Орталық және Солтүстік-Шығыс

Азия, Еуразия төсіндегі «көшпелі» өркениеттегі тәңіршілдіктің діни-философиялық, рухани-мәдени мұрасын кешенді зерделеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіруді күшейтуге бағытталған. Қор Еуразияның «көшпелі» халықтарының дүниетанымын, мәдениетін, өркениеттік тұжырымдамаларын; тәңіршілдіктің пайда болған мекені мен себептерін; оның көшпелі халықтар мен тайпалардың, Ұлы Дала мемлекеттеріндегі саяси одақтардың қалыптасуы мен дамуындағы рөлін; мәдени-тарихи бастаулары және әртүрлі діни-мифологиялық жүйелермен байланысын, қазіргі көріністері мен келешегін; ХХІ ғасырдағы еуразиялық өркениеттік рөлін зерттейтін гуманитарлық ғылымдағы жаңа бағыт – тәңірітанудың пайда болуын негіздеумен айналысады. ТӘҢХАЗРУҚ сайтында қазақстандық ғалымдар мен тәңіршілдікті зерттеушілердің мақалалары жарияланады. Қор Саха Республикасының астанасы Якутск қаласында (Ресей Федерациясы) орналасқан (Библиотека МФИТ, 2023).

Көрсетілген сайттар қазіргі кездегі тәңіршілдік туралы негізгі ғылыми мазмұн стейкхолдерлері болып саналады. Сонымен қатар, тәңіршілдік өкілдерінің медиа қызметі танымал интернет-платформалар мен әлеуметтік желілерде шоғырланған.

4. Қазақстандағы «Тәңіршілдік желілері»

Қазақстандық интернет-кеңістікте көшбасшылар бойынша жүйелеуге болатын көптеген тәңіршіл топтар жұмыс жүргізеді. Мысалы, нақты екі тәңіршіл көшбасшыны, Токтар Бейсенбинов (Токтар абыз) пен Арман Нұрмұханбетов атап өтуге болады. Аталған екі көшбасшыдан өзге тәңіршілдік идеяларын тарататын жеке тұлғалардың жеке аккаунттарының кең ауқымы бар.

Facebook

Аға буын тәңіршілдері мен зиялы қауым өкілдері арасында танымал әлеуметтік желілердің бірі. Бұл желіде жоғарыда аттары аталған көшбасшылардың да, тәңіршілдердің өзге де өкілдерінің де аккаунттары бар. 2022 жылы тәңіршілдердің тақырыптық топтар шеңберінде бірігуі атап өтілді. Негізінен, блогер форматында жеке мазмұнды мәліметтер (пікірлер, ой-толғамдар, баратын орындары, өмірдегі оқиғалар және т.б.) жарияланады. Сондай-ақ, пікірлес тәңіршілдердің жеке аккаунттарынан, Youtube арналарынан репосттар да жарияланып тұрады.

Бұл қауымдастықтардың Facebook әлеуметтік желісіндегі басты негізі – қазақтың айден-

тикасын сақтау, тарихи тамырларға берік болу, этникалық дүниетаным. Бұған қоса исламға қарсы риторика, сонымен бірге, саясат пен геосаясат жайындағы ақпараттың талқысы да бар.

Instagram

Бұл әлеуметтік желіні Тәңіршілдіктің ізбасарлары арасында аса танымал деп айта алмаймыз. Бұл желіде Токтар Бейсенбиновтің, Арман Нұрмұханбетовтің және тәңіршілдік көзқарасының өзге де ізбасарларының жеке аккаунттары жұмыс істейді. Алайда, Facebook желісіндегі ізбасарлардың бәрінде бірдей Instagram-да аккаунты бола бермейді.

Тәңіршілдердің түрік тектес халықтардың тарихы мен мәдениеті туралы әңгімелейтін DEREKKÖZ аккаунты өте қызықты. Қысқа бейне-жазбалар арқылы қазақтың әдет-ғұрыптары, тарихи фактілер туралы айтылады.

Жалпы, Instagram желісін пайдаланушылардың көпшілігі посттар мен фотосуреттерді жүйелі түрде орналастырып отырмайды. Белсенді пайдаланушыларда медиа мазмұндағы мәліметтер, негізінен, өзге әлеуметтік желілер мен платформалардан алынады, сондай-ақ жеке өмірдегі оқиғалардан тұрады.

Vkontakte

Telegram-ның танымалдылығының артуына байланысты Тәңіршілдіктің ізбасарлары арасында Vkontakte желісі бүгінде өзектілігін жоғалтқан.

Telegram

2013 жылдан бастап бұл мессенджердің аудиториясы жүйелі түрде артып келеді. Аталған платформа мәтіндік, дауыстық, бейне хабарламалармен, оның ішінде жапсырмалармен, фотосуреттермен, файлдармен алмасуға мүмкіндік береді. Диалогтар мен топтарда хабар алмасумен қатар, мессенджерде файлдарды шексіз сақтауға, арналарды (шағынблогтарды) жүргізуге, боттарды жасауға және пайдалануға болады.

Аталған платформаны тәңіршілдіктің жақтаушылары кеңінен қолданады. Платформаның танымалдығы осы мессенджердің қауіпсіздігінің қамтамасыз етілуімен де байланысты болса керек. Telegram желісінде жалпыға қол жетімді топтармен қатар, жабық топтар да бар. Сонымен бірге, осы платформада тіркелген барлық тәңіршілдік топтары қазіргі уақытта жұмыс істеп тұрған жоқ. Пайдаланушылар аудио, бейне хабарламалармен, сыртқы ресурстарға сілтемелермен (жаңалықтар, жобалар, оқиғалар және т.б.), сондай-ақ өз пікірлерімен, ұстанымдарымен бөліседі.

Кейбір қоғамдық топтарда мүшелер үшін бөлек чат опциясы бар. Осы орайда тәңіршілдік топтарының мүшелерінің бәрі бірдей тәңіршілдіктің ізбасарлары емес екенін ескеру маңызды. Контент-талдау барысында әртүрлі бағыттағы сопылық, ислам дінін ұстанушылар анықталды. Бұдан осы топтарға қатысушылардың көп болуы қазақстандық қоғамда тәңіршілдер санының көп екеніне айғақ бола алмайды деген қорытынды жасауға болады. Бұл желіде исламға қарсы риторика да қылаң беріп қалады. Аталған желіде уақыт шектеулері жоқ және кейде хат алмасу қазақстандық уақыт бойынша таңғы 5-ке дейін болуы мүмкін екенін де атап өтуге болады.

YouTube

Тәңіршілдер арасында танымал бейнехостинг платформаларының бірі. Аталған платформада тәңіршіл қауымдастықтар жұмыстарын жүргізеді: Dalaruh 'Ұлы Дала Әлемі - Мир Великой Степи' (Даларух, 2023), Derekkoz (Дерккоз, 2023) және тәңіршілдікті жақтайтын жеке пайдаланушылардың басқа да жеке аккаунттары.

Тәңіршілдік көшбасшыларының өздерінің жеке арналары бар: Тәңірші Тоқтар абыз (Тоқтар Абыз, 2023), 2018 жылғы сәуірде тіркелген, 25.2 мыңнан астам жазылушысы, 2,9 млн. астам қаралымы бар; Areke Neonomad (Ареке Неономад, 2023) 2016 жылғы тамызда тіркелген, 3,5 мыңнан астам жазылушысы, 280 мыңнан астам қаралымы бар.

Бұл платформада әртүрлі тәңіршіл авторлар мен олардың пікірлестерінің бейне-жазбалары жинақталған, дегенмен, түрлі көзқарас пен көзқарастар векторларына байланысты ақпаратты жүйелеу қиын. Мұнда ғылыми, академиялық және филистерлік мазмұндағы ақпараттар бар. Мысалы, кейбір тәңіршілдер бейнежазбаларды белсенді және жүйелі түрде жариялап отырады, өзгелері тәңіршілдік көзқарастармен қатар, өз идеяларын таратумен айналысады (мәселен, эзотерика, шаманизм, синкретизм, діни, рухани тәжірибелер және т.б.), енді біреулері елдің және әлемнің қоғамдық-саяси өміріндегі оқиғаларға комментарий жасайды, ел басшылығының іс-әрекеттеріне өзіндік баға береді. Аталған платформада тәңіршілдердің өз бейнежазбаларын өзге пікірлес пайдаланушылардың арналарында қайта жариялап отыратынын да көруге болады.

Жалпы, бұл платформа тәңіршілдер арасында танымал, қазақстандық тәңіршілдік көшбасшыларының парақшаларына жазылушылар санының өсуі байқалады.

TikTok

Қазіргі таңдағы аса танымал желілердің бірі. Бұл желіде #тенгрианство (16,2М-ден астам қаралым), #тенгриянство (247,8К-ден астам қаралым), #тэнгриянство (3,6М-ден астам қаралым), #тенгрианствоказахстане (8 мыңнан астам қаралым), #казахскоетенгриянство (700-ден астам қаралым) хэштегтері жұмыс істейді. Атап өтетін жайт, құрастырушылардың идеясына сәйкес, 15 секундтық қысқа бейнежазбалар дыбыстық қатармен бірге жүреді.

Бұл желіні талдау осы платформада да тәңіршілдік ізбасарларының аккаунттары бар екенін көрсетеді, дегенмен, жоғарыда аттары аталған көшбасшылардың қазіргі кезде аккаунттары жоқ. Тоқтар Бейсенбиновтың осы желіде аккаунты болған, алайда қазіргі кезде өшірілген. Мұндағы контент YouTube платформасынан бөлісілген материалдардан тұрған.

Әлеуметтік желілердегі тәңіршілдік топтарын талдау барысында көшбасшылардың жеке аккаунттары болмаса да, олардың осы желіні пайдаланатыны анықталғанын атап көрсету маңызды.

Жалпы, ТикТок жас буынның арасындағы тәңіршілдер ортасында танымалдыққа ие. Аталған желідегі контент Қазақстан тарихымен, қазақтың әдет-ғұрыптары және салт-дәстүрлерімен байланысты материалдар. Қысқа бейнежазбалар (5 минутқа дейін) этникалық музыкамен (күй, отандық әншілердің әндері және т.б.) сүйемелденеді. Бейнежазбалардың мазмұны тарихтағы қазақ хандарының, батырлардың, шамандардың, бақсылардың, шайқастардың және т.б. бейнелері, тәңіршілдік пен түрік халықтарының әдет-ғұрыптарына байланысты деректі фильмдерден үзінді бейнежазбалардан тұрады. Бұл бейнежазбалардың басым бөлігінен тәңіршілдікті ислам дініне қарама-қарсы қою үрдісі аңғарылады.

WhatsApp

Көптеген мессенджер қолданушылары сияқты, тәңіршілдер бұл мессенджерді пікірлесу үшін пайдаланады. Аудио, мәтіндік хабарламалар жібереді және сілтемелерді бөліседі. Бұлар негізінен жабық топтар. Бұл қауымдастықтардың контенті қызмет бағыттарымен байланысты және мұнда жоспарлар, жобалар, іс-шараларды ұйымдастыру және т.б. сұрақтар талқыланады деп болжауға болады. Аталған топтардың мүшелерінің бәрі жоғарыда аталған жобаларға қатыса бермейді. Өзге әлеуметтік желілер сияқты исламға қарсы нарративтер бар.

Бұқаралық ақпарат құралдары

Тәңіршілдік тақырыбы бойынша түрлі материалдар орналастырылған. Тәңіршілдердің өздері осы қоғамдастықтың өкілдері ретінде спикерлер қызметін атқарады. Сондай-ақ, көшбасшылардың қазақ тілінде «Ақиқат» және орыс тілінде «Истина» (авторы Тоқтар Бейсенбинов), орыс тілінде «Қасиет. Сила духа Великой Степи» (авторлары Едіге Тұрсынов пен Арман Нұрмұханбетов) кітаптары жарық көрген. Кітаптар әлеуметтік желілер, мессенджерлер, кітап платформалары мен дүкендері арқылы таратылады. Сонымен қатар Арман Нұрмұханбетовтың отандық телеарналарда бірқатар телебағдарламалары бар.

Ақпараттық кеңістіктегі мәліметтерді талдау көрсеткендей, жекелеген адамдар исламға қарсы риториканы қолдана отырып, ұлттық, діни араздықты қоздыру арқылы қазақстандық қоғамды тұрақсыздандыруға тырысып келеді. Мұндай әрекеттерге Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының, сондай-ақ елдің құқық қорғау органдарының өкілдері тарапынан дер кезінде жауап та беріліп келеді.

Жүргізілген зерттеу көрсеткеніндей жалпы алғанда, тәңіршілдік көшбасшылары мен ізбасарларының кейінгі жылдары сұхбат алаңдарына қатысып, интервьюлер беріп, қоғамдық кеңістікте белсенді бола бастағанын аңғарамыз. Осы ретте мұндай әрекеттерден тәңіршілдердің көзқарастарының әр алуандығын көруге болатынын байыптаймыз, бұл тәңіршілдікті түсінудің біртұтас концептісінің жоқтығын да аңғартады. Әрине, бәріне ортақ өзекті идея – қазақтың айдентикасын сақтау, ата-бабалардың төлтума ұлттық жолын ұстану және қазақы салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, мәдениетті дамытудың төңірегін табылады.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Жоғарыда көрсетілгендерден жаңа технологиялар прогреспен бірге, бірге құқық бұзушылықтың жаңа түрлерін де қамтитындығы турасында ой түйеміз. Шексіз интернет кеңістігі сөйлеу нормалары мен шектеулерді енгізуді талап етеді. Қазақстан заңнамасы әлеуметтік желілердегі заңсыз әрекеттердің жолын кесуде. Профилактикалық жұмыс, сондай-ақ интернеттің қазақстандық сегментіндегі заңсыз әрекеттердің жолын кесу аса өзекті. Мақаламызда біз тәңіршіл интернет қауымдастықтарын және олардың ерекшеліктерін дерадикализация призмасы ар-

қылы қарастырдық. Тәңіршіл топтардың бәрі бірдей теріс емес екенін бағамдадық, бірақ олардың бірқатарындағы агрессив ұстанымдар дінге сенушілердің сезімдерін қорлап, көңілдеріне қаяу түсіріп жатқанын көруге болады. Осыған байланысты заңсыз әрекеттердің уақтылы жолын кесу мақсатында әлеуметтік желілерге жүйелі мониторинг жүргізудің маңызды екенін тұжырымдаймыз.

Қорытынды

Интернет кеңістігінде (әлеуметтік желілер, онлайн БАҚ-тарда) тәңіршілдік туралы көп ақпарат ұсынылған. Ақпарат әрдайым ғылыми тексеруге жауап бермейді. Тәңіршілдіктің «хабар таратушылары», блогерлері, спикерлері тарихи оқиғалар мен фактілердің өзіндік интерпретацияларын ұсынады. Цифрлық сәнге сүйене отырып, олар өздерінің медиа ресурстарын дамыту үшін қаржы жинайды (донаттар).

2022 жылдың ортасынан бастап түрлі тәңіршілдік топ ізбасарларының біріге бастағаны аңғарылады. Тәңіршілдік ізбасарларының аса ауқымды қызметі Facebook әлеуметтік желісінде көрініс тапқан. Барлық әлеуметтік желілерде жазылушылардың саны күн өткен сайын артып келеді. Бұл ретте жазылушылардың тәңіршіл екенін немесе жай ғана қызығушылық танытқан жан екенін анықтау мүмкін емес. Қазақстандағы тәңіршіл топтар, негізінен орыс тілін пайдаланады, тек Тоқтар Бейсенбинов қана қазақ тілінде хабарлайды. Бұл жағдайда сәйкессіздік орын алады, бір жағынан тәңіршілдер түп бастауларына оралуға, рухани, мәдени дәстүрлерді жандандыруға ұмтылады, ұлы бабалар жолымен жүруге шақыратын, екінші жағынан, өздері ана қазақ тілін меңгермеген. Кейбір тәңіршілдік топтары ашық келеді, бұл жергілікті және шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының хабарлары мен бағдарламаларына қатысудан көрінеді.

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, әлеуметтік желілерде пайдаланушылар файлдарды, тәңіршілдік туралы кітаптарды және өзге әлеуметтік желілерге сілтемелерді бөлісіп, ойларын ортаға салып, талқылап отырады. Қатысушылар арасында түсініспеушіліктер, балағат сөздер де жиі кездесетінін ескертіп өткен жөн. Өзге көзқарас мен сенім өкілдеріне қатысты теріс ойлар да тұрақты түрде көрініс тауып отырады.

Қазіргі кездегі тәңіршілдерге белсенді азаматтық ұстаным, елдегі және одан тыс жерлер-

дегі саяси өмірді талқылау тән. Бейнежазбаларды талдау белсенді тәңіршілдердің ислам, протестанттық бағыттар, эзотерикалық, гипноздық сеанстар және өзге де түрлі діни тәжірибелері болғанын көрсетеді. Шамасы оларда әр алуан рухани тәжірибелер, діни бағыттармен толтырылған рухани вакуум болған деп болжауға болады.

Бүгінгі таңда қазақ халқының тарихи өткеніне шолу жасасак, тәңіршілдіктің рөлі айқындалмаған, елдегі тәңіршілдік топтарының мәртебесі мемлекеттік деңгейде де, академиялық, ғылыми деңгейде де анықталмаған. Көп жағдайда тәңіршілдік топтары қозғалыстар мен тіркелген қоғамдық бірлестіктер ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге, мемлекет тәңіршілдікті мәдени бренд ретінде қолдайды, алайда оның өзге аспектілері назардан тыс қалып отыр.

Рухани құндылықтарды жаңғырту, түрік халықтарының топтасуы секілді ортақ идеялар тәңіршіл топтардың бәріне тән екенін атап өткен жөн. Әйтсе де идеологиялық базамен нығайтылған және нақты іс-әрекеттермен бекітілген бірыңғай стратегиялар, оларға қол жеткізу бағдарламалары қарастырылмаған. Алайда, бұл топтардың белгілі бір протесттік әлеуетінің бар екені және олардың елдегі қазіргі әлеуметтік-саяси жағдайға қанағаттанбаушылығы анық көрінеді.

Мемлекет өз азаматтары үшін, оның ішінде интернет-кеңістік сияқты қоғамдық орында да қолайлы жағдайлар жасауға ұмтылады. Әрине, желінің өзіндік байланыс нормалары бар. Алайда, осы зерттеу көрсеткендей, уәкілетті органдар, сондай-ақ саналы азаматтар пайдаланушылардың заңсыз әрекеттерінің алдын алу, алдын алу және жолын кесу жұмыстарын жүргізеді. Жаһандық желіде әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, таптық немесе діни алауыздықты тудыруы мүмкін ұятсыз сөздерді немесе бейнелерді реттеудің заңнамалық тетіктері жасалады. Дін саласындағы уәкілетті органға ведомстволық бағынысты ұйымдар осындай контенттің жолын кесу мақсатында интернет-кеңістікке жүйелі түрде мониторинг жүргізеді.

Осылайша, қазіргі күні дінде, діни және рухани тәжірибеде медианы пайдалануға қатысты әртүрлі ұстанымдар мен дискурстар бар. Аталған мәселенің өзектілігінің арта түсуіне COVID-19 пандемиясы ықпал етті, осыған байланысты қоғамдық өмірді, оның ішінде діни, рухани болмысты жедел цифрландыру жүзеге асырылды. Әлеуметтік коммуникация құралдарына, әлеуметтік желілерге тәуелділік пайда болды. «Медиаланудың» мұндай тәжірибесі одан әрі талдауды қажет етеді, өйткені бұл құбылыстың жағымды да, жағымсыз да ерекшеліктері болады. Қоғамда қазіргі әлеуметтік өмірдің жаңа немесе ұмыт болған мәселелері шиеленісе түсті, мұның елдегі қоғамдық климатқа әсер ететіні сөзсіз.

Интернет кеңістігінің аса ауқымдылығы, сондай-ақ анонимділік желілердегі адамдардың жағымсыз, теріс жолдаулар жасап, өзгелердің намысына тиетін пікірлер білдіруіне жол береді, ол агрессия, жеккөрушілік риторикасының таралуына ықпал етеді және оған қарсы тиісті реакцияны да тудырады. Сонымен қатар, кез келген өркениетті қоғамға әртүрлі әлеуметтік топтар, түрлі адамдар білдіретін және қолдайтын пікірлердің әртүрлілігі тән, оның нәтижесінде қоғам мүшелері түрлі бағыттағы ұстанымдарды және басқалардың пікірін тіпті олармен келіспесе де құрметтеуге үйренеді. Осыған байланысты интернет кеңістігінде құқық бұзушылардың алдын алу, жолын кесу және жазалау бойынша шаралар қабылдануда. Қазіргі қоғамның жаңа трансформациялық шындығында офлайн және онлайн коммуникация мәдениетін тәрбиелеу және сақтау керектігін анық.

Барлық стейкхолдерлер мен жалпы қоғам интернеттегі жауапты мінез-құлықты ынталандыруы және гуманитарлық құндылықтарды, конфессияаралық диалог пен төзімділікті құру мен нығайтудың оң мақсаттары үшін интернет мүмкіндіктерін пайдалануы өте маңызды.

Алғыс сөз

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№ AP14972866 грант).

Әдебиеттер

Адилбекова К. (2023) За какую нецензурную брань в общественном месте можно поплатиться. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33255626&pos=5;-118#pos=5;-118

Алмұрзаева Б. (2021) Қазіргі таңдағы Тәңіршілдік ағымының көзқарас негіздері мен ұстанымдары. URL: <https://religions-congress.org/kz/news/novosti/1108>

- Ареке Неомад. (2023) URL: <https://www.youtube.com/channel/UCmvlAFNb9M2wZSKD0pRNJTQ/videos>
- Аюпов Н.Г. (2012) Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. – Алматы: КазНПУ им. Абая. – Издательство «КИЕ». – 256.
- Аязбеков С.А., Аязбекова С.Ш. (2021) Ұлы дала өркениеттері: философиялық-мәдени талдау (бастау мәселесі бойынша). – Нұр-Сұлтан: «AST Polygraph». 2-ші басылым. – 352.
- Безертинов Р.Н. (2004) Тенгрианство – религия тюрков и монголов. – Казань: Слово. – 448.
- Библиотека МФИТ. (2023) URL: <https://tengrifund.ru/biblioteka>
- Даларух 'Ұлы Дала Әлемі – Мир Великой Степи'. (2023) URL: <https://www.youtube.com/channel/UC3P6Y99XXsw-HXhQZgmkuRw>
- Дерккоз (2023) URL: <https://www.youtube.com/@derekkozcz>
- Дигитал Қазақстан. (2023) URL: <https://dataportal.com/digital-in-kazakhstan>
- Қазақстан Тудей. (2017) В Казахстане для контроля над сайтами с противоправным контентом запущен проект "Кибернадзор". URL: https://www.kt.kz/rus/state/v_kazahstane_dlja_kontrolja_nad_sajtami_s_protivopravnim_kontentom_zapushten_proekt_kibernadzor_1153645098.html
- Кикимбаев М.Ж., Камарова Р.И., Малғараева З.Б. (2022) Неотенгрианство в Казахстане как ответ реисламизации: в поисках идейных истоков. *Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение.*, 141(4). – 184–201.
- Международный университет Тенгри. (2023) URL: https://tengrism.kz/tengri_university/
- Решетняк А.В. (2016) Терроризм и религиозный экстремизм в Центральной Азии: проблемы восприятия. Кейс Казахстана и Кыргызстана. – Астана: «КИСИ при Президенте РК». – 86.
- Решетняк А.В. (2018) Опасные сети: Как бороться с онлайн-радикализацией в Казахстане. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан. – 33.
- Тенгрианский сервис знакомств. (2023) URL: https://tengism.kz/lets_get_married_for_tengrians/ [Қаралған уақыты: 12.01.2023].
- Тенгризм.кз. (2023) Instagram әлеуметтік желідегі аккаунты. URL: <https://www.instagram.com/tengrism.kz/> [Қаралған уақыты: 12.01.2023].
- Тоқтар Абыз. (2023) URL: <https://www.youtube.com/channel/UCS5ZxeYzfXs4XzNoZqLeoNw>
- Фатьянова У. (2023) Как в Казахстане живут тенгрианцы. URL: <https://cabar.asia/ru/kak-v-kazahstane-zhivut-tengriantsy>
- Шмаков А. (2020) Речевая агрессия в социальных сетях: что это такое и как ей противостоять? URL: https://www.alt.ranepa.ru/pressroom/news/rechevaya_gressiya_sotsialnih_setyah_что_eto_takoe_ka_4378.html
- Эксперты: Тенгрианство – не религия! (2020) URL: <https://kazislam.kz/eksperty-tengriantstvo-ne-religiya/>

References

- Adilbekova K. (2023) Za kakuyu netsenzurnuyu bran' v obshchestvennom meste možno poplatit'sya. [What obscene language in a public place can be paid for]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33255626&pos=5;-118#pos=5;-118 (in Russian)
- Almurzaeva B. (2021) Qazirgi tandaq Tanirshildik agimnin kozqaras negizderi men ustanymdary. [The foundations of views and positions of the current trend of tengrianism] URL: <https://religions-congress.org/kz/news/novosti/1108> (in Kazakh)
- Ajupov N.G. (2012) Tengriantstvo kak otkrytoe mirovozzrenie. Monografija. [Tengriism as an open worldview]. – Алматы: KazNPU im. Abaja. – Izdatel'stvo «KIE». – 256. (in Russian)
- Areke Neonomad. (2023) URL: <https://www.youtube.com/channel/UCmvlAFNb9M2wZSKD0pRNJTQ/videos>
- Ayazbekov S.A., Ayazbekova S.Sh. (2021) Uly dala orkeniettery: filosofiyalyq-madeni taldau (bastau maselesi boynsha). [Civilizations of the Great Steppe: philosophical and cultural analysis (on the problem of origin)]. – Nur-Sultan: «AST Polygraph». 2-shi basylym. – 352. (in Kazakh)
- Bezertinov R.N. (2004) Tjengriantstvo – religija tjurkov i mongolov. [Tengrism - religion of Turks and Mongols]. – Kazan': Slovo. – 448. (in Russian)
- Biblioteka MFIT. (2023) URL: <https://tengrifund.ru/biblioteka>. (in Russian)
- Dalaruh 'Uly Dala Alemy – Mir Velikoy Stepi'. (2023) URL: <https://www.youtube.com/channel/UC3P6Y99XXsw-HXhQZgmkuRw>
- Derekkoz (2023) URL: <https://www.youtube.com/@derekkozcz> (in Kazakh)
- Digital Kazakhstan. (2023) URL: <https://dataportal.com/digital-in-kazakhstan>
- Fat'janova U. (2023) Kak v Kazahstane zhivut tengriancy. [How Tengrians live in Kazakhstan] URL: <https://cabar.asia/ru/kak-v-kazahstane-zhivut-tengriantsy>
- Jeksperty: Tengriantstvo – ne religija! (2020) [Experts: Tengriism is not a religion!] URL: <https://kazislam.kz/eksperty-tengriantstvo-ne-religiya/> (in Russian)
- Kazakhstan Today. (2017) V Kazahstane dlya kontrolya nad saytami s protivopravnym kontentom zapushchen proyekt "Kibernadzor". [The project "Cybernadzor" has been launched in Kazakhstan to control websites with illegal content]. URL: https://www.kt.kz/rus/state/v_kazahstane_dlja_kontrolja_nad_sajtami_s_protivopravnim_kontentom_zapushten_proekt_kibernadzor_1153645098.html (in Russian)

Kikimbaev M.Zh., Kamarova R.I., Malgaraeva Z.B. (2022) Neotengrianstvo v Kazahstane kak otvet reislamizacii: v poiskah idejnyh istokov. [Neotengrianism in Kazakhstan as a response to re-Islamization: in search of ideological origins]. Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. Serija: Istoricheskie nauki. Filosofija. Religiovedenie., 141(4). – 184–201. (in Russian)

Mezhdunarodnyy universitet Tengri [International University of Tengri]. (2023) URL: https://tengrism.kz/tengri_university/ (in Russian)

Reshetnjak A.V. (2016) Terrorizm i religioznyj jekstremizm v Central'noj Azii: problemy vosprijatija. Kejs Kazahstana i Kyr-gyzstana. [Terrorism and Religious Extremism in Central Asia: Problems of Perception]. – Astana: «KISI pri Prezidente RK». – 86. (in Russian)

Reshetnjak A.V. (2018) Opasnye seti: Kak borot'sja s onlajn-radikalizaciej v Kazahstane. [Dangerous Networks: How to Combat Online Radicalisation in Kazakhstan]. – Almaty: Fond Soros-Kazahstan. – 33. (in Russian)

Tengrianskiy servis znakomstv. (2023) URL: https://tengism.kz/lets_get_married_for_tengrians/ [Access: 12.01.2023] (in Russian)

Tengrism.kz. (2023) Account on the social network Instagram. URL: <https://www.instagram.com/tengrism.kz/> [Access: 12.01.2023].

Toktar Abyz. (2023) URL: <https://www.youtube.com/channel/UCS5ZxeYzfXs4XzNoZqLeoNw>

Shmakov A. (2020) Rehevaya agressiya v sotsial'nykh setyakh: chto eto takoye i kak yey protivostoyat'? [Speech aggression in social networks: what is it and how to counter it?]. URL: https://www.alt.ranepa.ru/pressroom/news/rehevaya_agressiya_sotsialnih_setyah_chto_eto_takoe_ka_4378.html (in Russian)